

Bijlage 6:

Kuyper en de joden: een spanningsvolle relatie

Bart Wallet

- 5 Op 19 november 1942 hield NSB-leider Mussert een rede in Amsterdam, waarin hij de grote botsing schilderde die hij zag voltrekken tussen de ‘joodse wereld’ van liberalisme en democratie en de ‘volkse wereld’ van nationaalsocialisme en fascisme. Hij beroemde zich erop dat hij niet de eerste was die voor het joodse gevaar waarschuwde. Prominente Nederlanders waren hem daarin voorgegaan, waarvan de gereformeerde voorman Abraham
- 10 Kuyper niet de minste was. Die had al gewaarschuwd hoe de joden door middel van de pers en het kapitaal ‘heer en meester in ons werelddeel zijn geworden’.
- Het was niet voor het eerst dat in NSB-kringen met citaten van Kuyper werd geschermd. Vanaf het ontstaan van de NSB in 1931 werd door partij-ideologen, in propaganda en in kranten als *Volk en Vaderland* met graagte naar Kuyper verwezen. Omdat hij een Nederlander
- 15 was, die zijn stempel op het protestantse volksdeel had gezet en nog altijd groot gezag genoot, overtroffen de verwijzingen naar Kuypers geschriften verre die naar Luthers anti-joodse teksten. Het was een majeure poging om de Nederlandse protestanten achter het anti-joodse beleid van de nationaalsocialisten te krijgen.
- Maar was dat beroep op Kuyper terecht? Kon hij probleemloos voor het karretje gespannen
- 20 worden van de antisemitische beweging die de NSB al snel was geworden? Het loont de moeite om die vraag tegen het licht te houden en Kuypers visie op joden, jodendom en antisemitisme na te gaan.

Twee emancipaties

- 25 Abraham Kuyper, geboren in 1837 in Maassluis, groeide in de tweede helft van de negentiende eeuw uit tot de voorman van het orthodox-protestantse volksdeel. Naast predikant was hij wetenschapper, journalist en politicus. Hij stond aan de wieg van de Antirevolutionaire Partij – één van de voorlopers van het huidige CDA –, de Vrije Universiteit, de Gereformeerde Kerken in Nederland en wist in 1901 zelfs minister-president te worden. Zijn
- 30 betekenis in de Nederlandse geschiedenis kan moeilijk overschat worden.
- Het volksdeel dat hij mobiliseerde en tot een religieus-politieke beweging smeedde, werd door Kuyper zelf aangeduid als ‘kleine luyden’. Daarmee gaf hij aan niet alleen een religieuze doelstelling te hebben, maar ook een sociale. Hij zag de middenklasse als het kloppende gereformeerde hart van de samenleving, die beschermd moest worden tegen de dominante
- 35 liberale elite. Naast politieke vertegenwoordiging, via de ARP, was ook eigen onderwijs daartoe een belangrijk instrument. De openbare school was liberaal domein geworden, daar waren de orthodox-protestantse kinderen niet meer veilig.
- Kuypers emancipatie van de ‘kleine luyden’ kruiste een ander emancipatieproject: dat van de joodse gemeenschap. In 1796 waren de joden gelijkberechtigde burgers geworden, waardoor
- 40 zij op voet van gelijkwaardigheid in de samenleving mee konden gaan doen. In de praktijk werd de gehele negentiende eeuw in beslag genomen door een bij vlagen moeizaam integratieproces. Joden veranderden van taal – van Jiddisch naar Nederlands –, pasten zich aan de Nederlandse gewoonten en gebruiken aan, maar bleven vaak ook op barrières en anti-joods sentiment stuiten.

Terwijl Kuyper zijn volksdeel een stevige identiteit wilde geven door de opbouw van eigen onderwijs, media en sociaal-politieke bewegingen, was de koers van de joodse gemeenschap precies omgekeerd. Vanuit een geïsoleerde positie, wilden de joden juist volop mee gaan doen in de samenleving. De eigen joodse scholen werden opgegeven en de kinderen naar het openbaar onderwijs gestuurd. Zo zouden ze echte Nederlanders worden en voor vol worden aangezien. De liberale politiek was daarbij een bondgenoot voor de joden en zette zich onvermoeibaar in voor gelijke rechten en gelijke kansen voor joden.

Kuypers emancipatiebeweging werd zo geconfronteerd met een andere religieuze gemeenschap, die precies de omgekeerde keuzes maakte. In plaats van bondgenoten in de strijd voor eigen scholen, zaten joden in het andere, liberale kamp. De liberalen van Thorbecke zetten de joden ook regelmatig als propagandamiddel in hun strijd voor ‘seculiere’ openbare scholen. Vanwege de toelating van joden tot die scholen kon en mocht daar niet langer expliciet christelijk onderwijs gegeven worden. Dat zorgde bij Kuyper voor grote verwijdering met de joodse gemeenschap.

Toch zat daar ook nog een principieel punt onder bij Kuyper. De emancipatie van de joden in 1796 was een resultaat van de Franse Revolutie. Als antirevolutionair was hij bijzonder kritisch op de resultaten van deze verlichte revolutiebeweging: de ordening van de samenleving in individuen en niet in gemeenschappen; en de afschaffing van de bevoorrechte plaats van het christendom. De gelijkberechting van joden was ook zo’n vrucht van de Revolutie: zodra zij waren toegelaten, was een integraal christelijke staat en samenleving onmogelijk. Joden waren, zo had Kuyper van zijn leermeester Groen van Prinsterer geleerd, een aparte ‘Natie’ en konden daarom slechts als ‘gasten’ en als ‘vreemdelingen’ in Nederland verblijven. Zij zouden nooit een integraal onderdeel van de Nederlandse samenleving kunnen worden.

Modern antisemitisme

In de jaren 1870 kwam een nieuwe vorm van antisemitisme op: het werd een moderne politieke beweging. Anti-joodse stereotypen waren inmiddels al eeuwenoud en wijdverspreid. Nu werd het echter onderdeel van een politiek programma. Politici wezen de joden aan als probleem, als obstakel naar een welvarende, harmonieuze samenleving. Zij stelden maatregelen voor om ‘het joodse gevaar’ tegen te gaan.

Dit moderne, politieke antisemitisme schoot met name wortel in de christelijk-sociale beweging. Die probeerde de sociale problematiek en armoede van arbeiders en kleine burgerij op te lossen in christelijke zin. Joden werden het ultieme obstakel: zij stonden een christelijke samenleving in de weg én zij werden gezien als volksvreemde vijanden van de gemeenschap.

Zij zouden de pers, de banken, de economie en de politiek beheersen en die louter inzetten voor hun eigen belangen. Het ‘gewone volk’ leed onder hun woeker en valse propaganda. Kuyper maakte onderdeel uit van de brede Europese christelijk-sociale beweging en bezocht persoonlijk de antisemitische leider van de Duitse partij, de hofprediker Adolf Stöcker. In verschillende van Kuypers publicaties zien we rond dezelfde tijd vergelijkbare negatieve beelden van joden de kop opsteken. Kuyper beschuldigde de joden ook in Nederland de pers in handen te hebben en die louter ten faveure van de liberalen te gebruiken, tegen zijn christelijke programma. Ook de beurs, banken en delen van justitie zouden inmiddels door de joden beheerst worden. In zijn brochure *Liberalisten en Joden* (1878) schetste Kuyper deze visie.

Het joodse probleem

Niet alleen in West- en Centraal-Europa waren de joden een politiek issue geworden, ook in Oost-Europa was dat het geval. Daar hadden joden nog altijd geen gelijke rechten en waren ze in toenemende mate slachtoffer van pogroms, jodenvervolgingen. De multiculturele samenleving begon daar bovendien snel uiteen te vallen in verschillende nationalistische bewegingen. De joden kwamen daarbij volledig klem te zetten. Waar hoorden zij bij? Waar moesten zij heen?

Kuyper liet zich als politicus en als journalist in *De Standaard* regelmatig over dit ‘joodse probleem’ uit. Toen hij echter zijn reis *Om de oude wereldzee* maakte, die resulteerde in twee forse boekdelen (1907), kon hij persoonlijk kennismaken van de situatie. Zijn houding was ambivalent. Hij had enerzijds medelijden met joden die geen kant uit konden, maar zag hen toch vooral als bedreiging voor de ‘kleine luyden’ van Roemenië en Rusland. Aangezien zij zoveel slimmer en behendiger waren dan die achtergebleven boeren, moesten de regeringen hun bevolking wel beschermen tegen de joden. De emancipatie die joden in West-Europa hadden gekregen, kon niet zomaar naar Oost-Europa worden geëxporteerd. Wel moest er een oplossing voor het ‘joodse probleem’ komen. Kuyper voelde er veel voor joden massaal naar Siberië te laten gaan, daar was immers ruimte genoeg.

Wat de zionisten in het Heilige Land probeerden, kon op Kuypers warme sympathie rekenen. Hij bezocht de nieuwe joodse dorpen en bewonderde de resultaten van noeste arbeid. Alleen van deze zionistische pioniers verwachtte hij een herleving van het land. Maar Palestina was simpelweg te klein om een serieuze oplossing voor het ‘joodse probleem’ te kunnen zijn. De hoofdverantwoordelijkheid daarvoor lag uiteindelijk bij het immense Russische Rijk.

Toekomst

Kuypers visie op de joden werd getekend door ambivalentie. Want hoewel hij tal van anti-joodse stereotypen deelde met de christelijk-sociale leiders van Duitsland en Oostenrijk, wilde hij uiteindelijk geen antisemitisch politiek programma aannemen. Joden mochten in hun eenmaal verkregen rechten niet worden beperkt. Dat streed met zijn rechtvaardigheidsgevoel, maar ook met zijn omarming van de plurale samenleving. Waar Stöcker ijverde voor een eenheid van staat en kerk, maakte Kuyper principieel ruimte voor verschillende levens-overtuigingen – inclusief het jodendom.

Bovendien was Kuyper ervan overtuigd dat joden thans weliswaar ‘anti-christelijk’ waren, maar op grond van Romeinen 11:26 zouden zij in de toekomst opnieuw in ontferming aangenomen worden door God. Daarom kon Kuyper bij al zijn kritische woorden en scherpe uitlatingen ook schrijven over ‘beminden om der vaderen wil’, over joden als ‘een vleeschen monument voor de waarheid der Heilige Schrift’ en over de belangrijke joodse erfenis die integraal onderdeel is van het christendom.

In het politieke antisemitisme herkende Kuyper in 1907 uiteindelijk een anti-christelijke beweging. Niet alleen werden joden op een ‘onchristelijke’ wijze behandeld, ook zou dit ten slotte het christendom zelf treffen. Dat was immers ook voluit ‘semitisch’. Jodenvervolgning was een vorm van afval van het christelijk geloof. Bij het beroep dat de NSB vanaf 1931 op Kuyper deed, werden dergelijke citaten uiteraard weggelaten. Ondertussen wisten de meeste Nederlandse protestanten wel hoe de vork in de steel zat: de nationaalsocialistische propaganda wierp onder hen per saldo nauwelijks vruchten af.